

Ботаніка

УДК 581.55(477.53):502.75(204)

**РОСЛИННИЙ ПОКРИВ ДОЛИНИ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ Р. ХОРОЛ (ПОЛТАВСЬКА
ОБЛАСТЬ) ТА ШЛЯХИ ЙОГО ЗБЕРЕЖЕННЯ**

Л. Гомля

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м. Київ 01030, Україна*

Наведено геоботанічну характеристику рослинності долини нижньої течії р. Хорол. З'ясовано, що головні фактори, які впливають на розподіл рослинності в долині, – це ґрунтові умови, рельєф, гідрологічний режим. Головними типами рослинності є дубово-липово-кленові ліси, трав'яні болота, болотисті й справжні луки. Найбільшим флористичним і ценотичним різноманіттям у дослідженому регіоні вирізняється рослинність долини заплавної частини Хоролу. У флористичному складі цієї території значною є частка регіонально рідкісних і занесених до Червоної книги України видів. Визначено головні деструктивні фактори, що впливають на рослинність дослідженого регіону: випасання, сінокосіння, забруднення води, вирубування.

Ключові слова: рослинність, флора, охорона, асоціація, річка, Хорол.

Долина пониззя р. Хорол, яка вирізняється багатством та різноманіттям рослинного покриву, розміщена на перетині двох головних екологічних коридорів: меридіального – Дніпровського і широтного - Галицько-Слобожанського [11-13]. Вона належить до складу річково-долинного Дніпровського екокоридору [13].

Ботанічні дослідження пониззя Хоролу фрагментарно проведені в різні проміжки часу. Детальніше вивчення пониззя Хоролу розпочав у 30-40-х роках І. Г. Зоз. Автор [8-9] описав болотну і солончакову рослинність низинного торфовища в пониззі р. Хорол, яку згрупував у 21 асоціацію. Крім фітоценотичної характеристики асоціацій, він навів екологічну і господарську характеристики фітоценозів і окремих видів. Загальної ж характеристики стану рослинності долини пониззя Хоролу досі не була.

Наша мета – виявити особливості територіального розподілу та специфіки рослинного покриву долини пониззя Хоролу і науково обґрунтувати природно-охоронне впорядкування цієї території.

Дослідження виконано протягом вегетаційного періоду 2001-2002 рр. рекогносцивальним і детально-маршрутним методами з закладанням еколого-ценотичних профілів та картографуванням рослинності [4, 10, 19]. Для створення карти рослинності гирла Хоролу використано карту-основу масштабу 1:200 000. Картування ключових ділянок різних типів рослинності проведено методом паралельних ходів [4].

Один з головних способів виявлення видового складу флори – реєстрація видів рослин під час описів рослинних угруповань. Гербарні зразки рідкісних та цінних для науки видів зібрано порівняно рівномірно по всьому маршруту. Виконано також відеознімання і фотографування рідкісних видів. Крапкове картування рідкісних видів флори зроблено шляхом нанесення на карту-основу їхніх місцезростань.

Річка Хорол бере початок із джерел біля с. Червона Слобода Недригайлівського району Сумської області і тече через Липоводолинський район на Сумщині та Гадяць-

кий, Миргородський, Хорольський, Семенівський, Глобинський райони Полтавської області. Довжина річки 308 км (у межах Полтавщини – 241 км). Її басейн є на території Придніпровської низини [8].

За гідрологічними умовами і характером водного режиму долину Хоролу можна розділити на верхню (від витоків до с. Хомутець), середню (від с. Хомутець до м. Хорол) і нижню (від м. Хорол до гирла річки). У долині виділяють три тераси: перша (заплавна), друга (перша надзаплавна, борова), третя (друга надзаплавна, лісова). Ширина заплави у пониззі Хоролу – 3,5–4,5 км. Висота берегів долини коливається в межах 130–135 м на правому і 130–140 м на лівому березі долини; над другою терасою береги долини підносяться на 45–50 м, стрімко обриваючись у долину і надаючи їй вигляду широкої вимойни [9].

Річище у деяких місцях утворює меандри, що є однією з причин заболочування долини. На ділянці між м. Миргород і с. Вишняки ріка тече серед підвищених берегів. Ширина русла становить 10–60 м і більше (на плесах). Похил річки – 0,3 м/км [8–9].

Річка Хорол впадає в р. Псел на 45 км північніше р. Дніпра. У геологічному минулому Хорол був притокою Дніпра, однак пізніше, під час четвертинного зледеніння, його перехопила одна з приток Псла, що перерізала вододіл і мала глибшу долину, ніж Хорол. Тепер р. Хорол є правою притокою р. Псел [8].

Хімічний склад води Хоролу значно відрізняється від води Псла. Снігові, дощові й джерельні води Хоролу виносять багато розчинів хлоридосульфатних солей як з поверхні розораних земель, так і з підґрунтових шарів. Долина значно заболочена, що також позначається на хімічному складі та смакових якостях води [9].

Згідно з геоботанічним районуванням України [5] регіон дослідження відповідає Лівобережно-Придніпровській підпровінції Східно-Європейської провінції лісостепової зони, Роменсько-Полтавському геоботанічному округу, Гадяцько-Миргородському геоботанічному району і частково Зінківсько-Решетилівському району. Основна частина території пониззя р. Хорол припадає на Гадяцько-Миргородський район лучних степів, дубових лісів, заплавних лук та долинних евтотрофних боліт.

За фізико-географічним районуванням [16] регіон є в Лісостеповій зоні Лівобережно-Дніпровської підпровінції, яка представлена північною областю Полтавської рівнини. Рельєф тут досить спокійний, переважно рівнинно-широкохвилястий. Кліматичні дані району такі: річна кількість опадів коливається від 550 до 450 мм, середня річна температура повітря становить 6–7°C. Клімат помірно континентальний. У ґрунтовому покриві переважають глибокі, малогумусні чорноземи. Невеликі площі займають темно-сірі опідзолені ґрунти та опідзолені чорноземи. У заплаві Хоролу поширені солонцюваті засолені лучні та лучно-болотні ґрунти й торфовища [8].

Ландшафтні особливості пониззя, а також інтенсивність антропогенного впливу визначають специфіку рослинного покриву. Розподіл рослинності в межах долини зумовлюють особливості ґрунтово-гідрологічних умов та зміна висот мезорельєфу.

Лісова рослинність представлена листяними лісами, головні масиви яких зосереджені на горбистому і глибоко розчленованому рельєфі вздовж корінного берега річки, та хвойними і змішаними, які приурочені до борових терас. Поширенню лісів, крім антропогенного впливу, перешкоджає засолення ґрунтів, яке є характерним для цього регіону. Найпоширеніші на території долини кленово-липово-дубові (*Acereto (platanoidis)-Tilieto-Querceta roboris*) ліси. Ґрунтовий покрив цих лісів не має ознак лісового різкого опідзолення. Найбільші масиви кленово-липово-дубових лісів пов'язані з крутим і найбільше розчленованим правобережжям річки Хорол. У трав'янистому покриві домінують

Stellaria holostea L., *Carex pilosa* Scop., *Mercurialis perennis* L., *Aegopodium podagraria* L., *Dentaria bulbifera* L., *Urtica dioica* L. Проекційне покриття травостою коливається в різних угрупованнях від 20 до 70% залежно від умов освітлення, зволоження та флористичного складу. Характерною особливістю цих угруповань є флористична збідненість порівняно із західними грабовими лісами, оскільки *Carpinus betulus* L. на території Полтавської рівнини має східну межу природного поширення [18].

Незначні площі займають заплавні ліси, які мають винятково важливе водоохоронне значення. В минулому заплавні широколистяні ліси займали значні площі, згодом їх поступово вирубали з метою збільшення площі лук. Головні масиви заплавних лісів зосереджені в пониззі річки Хорол. Вони в центральній частині заплави представлені дібровами, в приуслівій – осокірниками, у притерасовій – вільшняками. Вільшняки мають значну фітоценотичну та флористичну різноманітність, що зумовлено характером водного живлення, різним ступенем зволоження, глибиною і складом торфу в регіоні.

У напрямі від заплави на терасах ґрунти стають дедалі біднішими, і в угрупованнях з'являється сосна: судіброви, найчастіше асоціації *Pineto-Quercetum coryloso-stellariosum*, заміщені суборами: в типовому випадку асоціації *Querceto-Pinetum franguloso-convallariosum* з переважанням у травостої *Convallaria majalis* L., *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn, *Agrostis tenuis* Sibth., *Poa nemoralis* L. Соснові ліси долини мають незначну фітоценотичну та флористичну різноманітність, що пояснюється умовами їхнього формування на борових терасах річок зі збідненими супіщаними ґрунтами.

Найбільші площі в регіоні серед природної рослинності займають луки та болота [2-3]. Рослинний покрив заплави комплексний та строкатий, охоплює переважно високо-травні болота і луки. Болота в регіоні займають найбільші площі у заплаві річки, менші – на річкових пісках, зовсім невеликі – по днищах балок. На вододілах болота трапляються зрідка, здебільшого в замкнутих пониженнях.

Болота в долині Хоролу розвинуті на першій заплавної терасі. Праворуч і ліворуч вони відмежовані уступами від другої тераси, рідше переходять у підвищені ділянки заплави і вкриті галофітною рослинністю. Друга тераса майже всюди зорана під лани й городи.

У зниженнях притерасної частини заплави в місцях зі значним ґрунтовим підтопленням та торф'янистими, торф'яно-глейовими і мулистими ґрунтами поширені трав'яні болота, які трапляються часто, але не створюють суцільних масивів (їхня загальна площа становить близько 7120 га, що близько $\frac{2}{5}$ загальної площі боліт у долині Хоролу). Одноманітні очеретяні зарості (особливо великі масиви біля с. Фідрівка) простягнулись від лівого до правого берега другої тераси. Зрідка суцільний фон очерету порушують різної форми й висоти острови, незначна частина яких укрита дібровами, частина - лучною рослинністю, а решта – голі розбиті піски. Найпоширенішою асоціацією є *Phragmitetum (australis) purum* - угруповання, приурочені до найбільш обводнених ділянок. У місцях з дещо меншим обводненням поширені угруповання осоково-очеретяних боліт, представлені асоціаціями *Phragmitetum (australis) caricosum (acutae)*, *Caricetum (ripariae) phragmitosum (australis)*, *Caricetum (acutiformis) phragmitosum (australis)*. На ділянках з мулуватоглейовими ґрунтами або з шаром торфу переважають угруповання *Typhetum (angustifoliae) caricosum (acutae)*, *T. (angustifoliae) purum*, *T. (angustifoliae) glyceriosum (maximae)*, *Scirpetum (lacustris) purum*.

Лісових боліт з *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn., які в середній течії Хоролу займають значні площі, у пониззі практично нема. Це зумовлене екологічними особливостями *Alnus glutinosa*.

Лучна рослинність регіону представлена угрупованнями остепнених, болотистих, торф'яних та засолених лук [2-3]. На справжніх заплавах луках переважають за зайнятими площами угруповання з домінуванням *Festuca pratensis* Huds. Вони поширені на рівнинних ділянках з дерново-лучними і суглинистими ґрунтами. За візуальними спостереженнями посилення позицій *Festuca pratensis* у змішаних травостоях прямо корелює з інтенсивністю сінокісного використання лук. Формації кореневищних злаків *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth, *Elytrigia repens* (L.) Nevski трапляються спорадично. Такі види, як *Alopecurus pratensis* L., *Agrostis gigantea* Roth, *Phleum pratense* L., мають значне трапляння, однак завжди є другорядними компонентами у травостої інших асоціацій. Навпаки, *Festuca rubra* L. s. str. та *Poa pratensis* L. – найчастіші співдомінанти фонового *Festuca pratensis*.

Справжні луки, які трапляються на суходолах, можна розділити на дві групи. Перша група – це луки на схилах та по тальвегах балок на багатих ґрунтах. У таких умовах домінують *Festuca pratensis*, *Bromopsis inermis* (Leys.) Holub. Друга група об'єднує луки, які сформувалися на місцях вирубаних листяних лісів, на виході їх на вододіли по корінних берегах річки. Це луки з переважанням у травостої *Agrostis tenuis* Sibth., *Anthoxanthum odoratum* L.

Площа під остепненими заплавними луками загалом у регіоні незначна, однак вони значно поширені у заплаві Хоролу, особливо в місцях випасання худоби. Найбільше трапляються остепнені заплавні луки з домінування *Festuca valesiaca* Gaud., *Poa angustifolia* L., *Calamagrostis epigeios* (L.) Reth, але видовий склад цих формацій у заплавах сильно відрізняється від лучно-степових угруповань. Випадки домінування *Koeleria delavignei* Czern ex Domin та *Agrostis vinealis* Schreb. ми не виявили.

Болотисті та торф'яні луки поширені у заплавах річок та на низинних луках, причому болотисті луки переважають за площею над торф'яними у заплавах, тоді як на низинних луках простежується зворотне співвідношення. Найчастіше у травостої болотистих лук значну роль відіграють *Carex acuta* L., *C. vulpine* L., *C. nigra* (L.) Reichard. Значне поширення мають злакові болотисті луки з домінуванням *Poa palustris*, *Glyceria maxima* (C. Hartm.) Holmb., *Agrostis stolonifera* L. та торф'яні луки з переважанням *Deschampsia caespitosa* (L. Beauv.). Як другорядний компонент на болотистих луках трапляється *Beckmannia eruciformis* (L.) Host.

Засолення лук простежується по зниженнях центральної частини заплав зрілого профілю. На засолених луках у регіоні домінують *Alopecurus arundinaceus* Poir., *Eleocharis uniglumis* (Link) Schult., *Juncus gerardii* Loise. Угруповання цих видів формуються як монодомінантні зарості без вимогливіших південних галофітів. Поява у травостої *Festuca orientalis* (Hack.) V. Krecz. et Bobr. не корелює із помітною галофітизацією флори, і такі угруповання ми не зачисляємо до тих, що трапляються засолених ґрунтах.

Водна рослинність [6] пониззя Хоролу, особливо у гирловій частині, вирізняється флористичним і ценотичним багатством, зумовленим наявністю великої кількості різних за розміром заплавних водойм, утворених унаслідок підтоплення заплави і меандрування русла. Розподіл ценозів пов'язаний з глибиною водойм, швидкістю течії, складом природних відкладів, а також стадіями заростання водойм. У водоймах гирлової частини Хоролу на слабопроточних ділянках з мулистими донними відкладами є угруповання *Salvinietum (natantis) lemnosum (minoris)* з участю *Salvinia natans* L. – виду, занесеного до Червоної книги України [7, 17].

Досліджена територія в соціологічному аспекті досі непорядкована, хоча кількість природоохоронних об'єктів значна [1, 12, 14, 17]. В пониззі долини річки функціонує 15 природоохоронних об'єктів місцевого значення. Лісову рослинність охороняють у ботанічному заказнику Кут (37,2 га), створеному 1994 р. (Великобагачанський район Полтавської обл.) для збереження рідкісних рослин, занесених до Червоної книги України. На території, що належить до Хорольського району, є шість заповідних урочищ: Бовбасівка (40 га, 1993, с. Бовбасівка) містить типовий водно-болотний комплекс - регулятор ґрунтових вод; Гринцеве (39 га, с. Ставки), де охороняють дубово-липовий ліс; Куторжиха (53 га, с. Куторжиха) і Середнє (41 га) (містить липово-дубові насадження з типовим рослинним покривом); Мелюшки (125 га), де охороняють заплаву ділянку з насадженнями верби та сосни; Радьки (41 га), що містять типовий широколистяний ліс з різноманітною рослинністю.

Належне місце серед природно-заповідних об'єктів посідають гідрологічні заказники місцевого значення. Цінний природний комплекс заплавної лісу, лук та остепнені схили є в гирлі Хоролу - Гирло Хоролу (169 га, с. Попівка, Глобинський район). У Хорольському районі розташовано п'ять гідрологічних заказників місцевого значення: Хвощівка (120 га, с. Хвощівка, Хорольське лісництво, типовий водно-болотний природний комплекс у басейні р. Хорол), Голованька (44,8 га, с. Бовбасівка, водно-болотні угіддя в заплаві р. Хорол), Єньки (82,5 га, с. Єньки, водно-болотні угіддя в заплаві р. Хорол, регулятор водного режиму річки), Комишитовий (364 га, між селами Трубайці, Єньки і Бовбасівка, водно-болотні угіддя в басейні р. Хорол), Костюки (237 га, с. Костюки, Хорольське лісництво, типовий водно-болотний комплекс та лісові насадження в заплаві р. Хорол) [1, 17].

Рослинний покрив долини річки Хорол значно змінився внаслідок господарської діяльності людини. Зміни рослинного покриву в регіоні дослідження відбуваються в двох напрямках: дигресії внаслідок викошування, випасання (менше – вирубувань, рекреації) і постійної та штучної демутації. З метою стабілізації просторової структури екосистем та ландшафтів долини р. Хорол, які зазнали значного антропогенного впливу, доцільним є створення в цьому регіоні екологічної мережі.

Отже, сучасний склад та розподіл рослинності в регіоні значно зумовлений особливостями геоморфологічної будови, клімату, ґрунтового покриву та ступенем антропогенного впливу на екосистеми.

1. Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. Полтава: ІВА "Астрея", 1996. 180 с.
2. Афанасьєв Д. Я., Білик Г. І., Гринь Ф. О. Класифікація рослинності Української РСР // Укр. ботан. журн. 1956. Т. 13. № 4. С. 63-82.
3. Афанасьєв Д. Я. Рослинність УРСР. Природні луки УРСР. К.: Наук. думка, 1968. 256 с.
4. Божок А. П., Осауленко Л. Є. Пастух В. В. Картографія. К.: Фітосоціоцентр, 1999. 252 с.
5. Геоботанічне районування Української РСР. К.: Наук. думка, 1977. 304 с.
6. Дубина Д. В., Гейни С., Гроудова З. и др. Макрофиты – индикаторы изменений природной среды. К.: Наук. думка, 1993. 436 с.
7. Зеленая книга Украинской ССР: редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Под общ. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. К.: Наук. думка, 1987. 216 с.

8. Зоз І. Г. До стратографії Хорольських торфовищ // Геоботан. зб. К., 1937. № 11. С. 135-154.
9. Зоз І. Г. Хорольські болота // Геоботан. зб. К., 1938. № 2. С. 111-166.
10. Миркин Б. М. Закономерности развития растительности речных пойм. М.: Наука, 1974. 174 с.
11. Мовчан Я., Шеляг-Сосонко Ю. Шляхи втілення екомережі України // Розбудова екомережі України. К., 1999. С. 104-111.
12. Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. К.: Наук. думка, 1987. 292 с.
13. Попович С., Стеценко М. Перспективи оптимізації природно-заповідного фонду України // Розбудова екомережі України. К., 1999. С. 53-55.
14. Природно-заповідний фонд Української РСР: Реєстр-довідник заповідних об'єктів. К.: Урожай, 1986. 223 с.
15. Продросум растительности Украины. / Шеляг-Сосонко Ю. Р., Дидух Я. П., Дубына Д. В. и др. Наук. думка, 1991. 272 с.
16. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под общ. ред. В. П. Попова. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1968. 684 с.
17. Червона книга України. Рослинний світ. К.: Укр. енциклопедія, 1996. 608 с.
18. Шеляг-Сосонко Ю. Р., Осычнюков В. В., Андриенко Т. Л. География растительного покрова Украины. К.: Наук. думка, 1982. 285 с.
19. Юнатов А. А. Типы и содержание геоботанических исследований. Выбор пробных площадей и заложение экологических профилей // Полевая геоботаника. Т.3. С. 9-36.

VEGETATIVE COVER OF THE LOWER KHOROL RIVER VALLEY AND THE WAYS OF ITS CONSERVATION

L. Gomlya

*M. Dragomanov National Pedagogical University
Pirogova Str, 9, Kyev 01030, Ukraine*

A brief geobotanical characteristic of the lower Khorol river valley has been given. The basic factors of vegetation distribution are soil conditions, relief and hydrological regime. A main types of the vegetation are oak-linden-maple forests, herbal marshes, genuine and swampy meadows. Vegetation of the Khorol river valley in the mouth zone is especially interesting floristically and coenotically, it includes many rare and endangered species. Main factors of antropogenic press are grazing of cattle, recreation, haymaking, pollution of water.

Keywords: veqetation, flora, guards, association, river, Khorol.

Стаття надійшла до редколегії 31.12.2003

Прийнята до друку 22.01.2004